

УДК 3.21(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(88).2023.288071

ДО ФІЛОСОФСЬКИХ ПІДСТАВ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ. КОНЦЕПЦІЯ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО*

Ірина ГРАБОВСЬКА

orcid.org/0000-0002-7416-9541

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІУ

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-3041-8945

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу

філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ

Анотація. Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблемі – формуванню суб'єктності України (країни та держави) в національному та геополітичному вимірах. Автори досліджують цю проблему в історичному вимірі останніх 35 років. Вони вважають, що геополітична суб'єктність України стала реальною ще наприкінці 1980-х, і вона в числі інших факторів спричинила розпад СРСР. Проте після початку 1990-х рівень української суб'єктності знизився. Аналізуються зовнішні, внутрішні та «гібридні» чинники, які зумовили цю ситуацію, в тому числі й вплив ідей «кінця історії» та «рівнозначності всіх культур й ідеологій» на інтелектуальне середовище. Змінило ситуацію, в тому числі й інтелектуальну, практичне піднесення української суб'єктності у зв'язку з Майданами, а особливо – у зв'язку з російським вторгненням в Україну у 2014 році та необхідністю організованої відсічі агресору. Ще більше посилилася нагальність осмислення проблеми суб'єктності України після початку повномасштабної війни росії задля знищення всього українського.

Сьогодні принципово змінюються етноментальні характеристики українців. Це передбачуваний процес: зміна настанови масової свідомості, ідентичностей і характерології народу напряму залежить від його реальних практик життя. Зміна ментальності жертви, вічного упокореного, підлеглого відбувається на наших очах насамперед на полях битв за Україну у війні з російським агресором. Суб'єктність українців, у тому числі і геополітична, утверджується в реальних зусиллях нації і держави, спрямованих на самозбереження в умовах жорсткої цивілізаційної кризи, породженої режимом путінізму в рф. Тому надзвичайно велике значення для подальшого буття українців як нації і держави має перемога над російським агресором. У цьому контексті нової актуальності набули ідеї українського мислителя ХХ століття професора Олександра Кульчицького, чий доробок резонує зі світовими трендами осмислення геополітики та національної суб'єктності, а також із українською дійсністю останніх років.

Ключові слова: суб'єктність; геополітика; Україна; Олександр Кульчицький; історичний досвід; національна типологія.

* Авторське написання збережено.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE UNDERSTANDING OF THE PROBLEM OF UKRAINE'S SUBJECTIVITY. THE CONCEPT OF OLEKSANDR KULCHYTSKYI

Iryna HRABOVSKA

Candidate of Philosophical Sciences,
senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS

Serhii HRABOVSKYI

Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow of the Department
of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation, H. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU

Annotation. The article deals with a relevant theoretical and practical problem: the formation of the subjectivity of Ukraine (as the country and the state) in the national and geopolitical dimensions. The author has been examining this problem in the historical dimension for the last 35 years. They believe that the geopolitical subjectivity of Ukraine became real at the end of the 1980s, and it caused the collapse of the USSR, among other factors. However, since the beginning of the 1990s, the level of Ukrainian subjectivity has decreased. The article analyses the external, internal, and "hybrid" factors that led to this situation, including the influence of the ideas of the "end of history" and the "equality of all cultures and ideologies" on the intellectual environment. The situation has changed, including the intellectual one, as a result of the practical elevation of Ukrainian subjectivity in connection with the Maidans, especially in connection with the Russian invasion of Ukraine in 2014 and the need for organised resistance to the aggressor. The urgency of understanding the problem of Ukraine's subjectivity increased even more after the beginning of Russia's large-scale war aiming to destroy everything Ukrainian.

Today, the ethno-mental characteristics of Ukrainians are fundamentally changing. This is a predictable process: the change in the orientation of the mass consciousness, identities, and characterology of the people directly depends on their real-life practices. The change in the mentality of the victim, the eternally humbled subordinate, is taking place before our eyes, primarily on the battlefields for Ukraine in the war with the Russian aggressor. The subjectivity of Ukrainians, including the geopolitical one, is confirmed in the real efforts of the nation and the state, aimed at self-preservation in the conditions of a severe civilizational crisis generated by the Putinism regime in the Russian Federation. Therefore, victory over the Russian aggressor is extremely important for the future existence of Ukrainians as a nation and a state. In this context, the ideas of the prominent Ukrainian thinker of the 20th century, Professor Oleksander Kulchytskyi, whose work resonates with global trends in the understanding of geopolitics and the Ukrainian reality of recent years, have gained new relevance.

Key words: subjectivity; geopolitics; Ukraine; Oleksander Kulchytskyi; historical experience; national typology.

Постановка проблеми. Війна України з росією вкрай загострила питання утвердження України на геополітичному просторі сучасної Європи та світу в цілому як вагомого самостійного суб'єкта та закріплення цього статусу у повоєнний час після майбутньої української перемоги. Особливого значення в контексті вирішення вказаної проблеми

набувають філософсько-світоглядні засади розбудови геополітично сильної України. Йдеться не стільки про теоретичну, як про практичну проблему, проте її розв'язання вимагає ефективного та виваженого концептуального підходу.

Аналіз джерел та літератури. Осмислення процесу суб'єктивізації має проходити на визначеній методологічній

основі. Так само методологічного забезпечення потребує дослідження філософсько-світоглядної основи суб'єктивації: від цивілізаційної до антропологічної складової цього процесу. У зазначеному контексті варто звернути увагу на доробок зарубіжних науковців останнього часу [25; 26; 27; 28; 29; 30]. Серед українських дослідників процесу суб'єктивації України, зокрема філософського підґрунтя цього процесу, на особливу увагу заслуговують праці П. Богуцького, С. Грабовського, Ю. Ємельянової, О. Майбороди, Н. Хамітова, Ю. Шаповала, Л. Чупрія, С. Федуняка, Ю. Мацієвського, Т. Жовтенка та ін. Наприклад, суб'єктність держави у забезпеченні національної безпеки розглянуто у статті П. Богуцького «Суб'єктність держави та суспільства у стратегічних комунікаціях сфери національної безпеки» [2]; проблематику суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі розкриває Ю. Ємельянова [10]; особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації вивчає Л. Чупрій [23]. Авторські розвідки, які розглядають питання етноментальних характеристик українців та проблеми суб'єктності України як нації і держави у геополітичному розрізі, теж є підставою для даного дослідження [4; 5; 6; 7; 8].

Метою розвідки є вивчення проблеми суб'єктності України та реалій процесу суб'єктивації, а також виявлення гносеологічного та теоретико-практичного потенціалу для вирішення вказаної проблеми існуючих концепцій українських дослідників на прикладі доробку О. Кульчицького.

Виклад основного матеріалу. Дослідниця проблеми суб'єктності сучасної України Ю. Ємельянова зазначає,

що «багато експертів висловили свою думку з приводу української активності й постановня українців як колективного суб'єкта... країна, нарешті, повертає собі суб'єктність, і її сьогодення залежить від військових та дипломатів, але майбутне можуть забезпечити філософи й учителі. Саме філософська освіченість дає можливість мати широкий світогляд, а він в українців потребує оновлення прискореними темпами, що стає надзавданням для освіти та суспільства» [10, с. 59]. Це ніби справедливе твердження вимагає істотної корективи. По-перше, поки існує росія, суб'єктність України завжди залежатиме від військовиків, по-друге, суб'єктність України стала фактом ще на початку 1990-х, адже саме українська позиція спричинила, зокрема, і заколот ГКЧП, і розпад СРСР. Звернімося не до теоретичних конструкцій, а до документальних свідчень одного з найближчих помічників М. Горбачова, співавтора концепції «нового мислення», фахового історика Анатолія Черняєва, зовсім не українофіла, радше навпаки: «6 липня [1991 р.] Вчора – Київ, Коль і К°. Саме місто... [...] Відчуття, ніби у якомусь великому західноєвропейському, швидше, німецькому місті: ХІХ століття, вулиці, зелень, прибрано, чисто, доглянуто... І загалом, каже шофер, ситно... порівняно з Москвою! [...] Україна може і «сама по собі», без нас... Гасла демонстрантів: «Коль – так! Горбачов – ні!»» [22]. І далі: «19 жовтня [1991 р.]. Вчора підписано усічену Економічну угоду: без України, Грузії, Молдови та Азербайджану. [...] ВР України заявила про підпорядкування собі всіх збройних сил на її території та перехід у власність всього їхнього майна – божевілля якість!» [22]. Нарешті, Черняєв фіксує скарги Горбачова на

західних лідерів. 17 листопада 1991 р. він пише: «Тепер і Буш, і Міттеран, і Коль «під тиском *real politik*» змінюють свої запевнення у підтримці його політики, швидко переорієнтуються на нові «реальні» центри влади – Росію, Україну, навіть Узбекистан...» [22]. І як підсумок: «1 грудня 1991 року [...] Єльцин в інтерв'ю «Известиям» 25 листопада прямо сказав, що не підпише Союзного договору, якщо цього не зробить Україна» [22]. Так і сталося – Союз був демонтований.

Так, ця суб'єктність не вилилася у стабільно діючий упродовж десятиліть відновленої незалежності чинник, не перетворилася в реально працюючі програми економічного, соціального та культурного розвитку (хоча спроби створення і «запуску» таких програм на початку 1990-х були, достатньо згадати т. зв. «план Ємельянова», який передбачав усебічне перетворення українського уламка всесоюзного «народного господарства» на структуровану національну економіку), не втілилася у перетворенні України на поважну геополітичну потугу, зрештою, не трансформувалася у загальнонаціональну консолідацію. Причини цього були як внутрішні, так і зовнішні та комбіновані.

Серед найвагоміших внутрішніх причин слід відзначити неповне розуміння чи повне нерозуміння переважною частиною інтелектуальної спільноти (не кажучи вже про управлінців) постколоніального статусу України [1; 4] та наявності агресивного російського неоколоніалізму, орієнтацію майже всіх новітніх «капітанів економіки» на російську імперську культуру та російський ринок. «Червоні директори», партійно-господарча номенклатура, нувориші-скоробагачки, посталі з усіх цих

середовищ олігархи – всі вони були пов'язані з росією. Проте далеко не лише в цьому справа – новітнім «господарям життя» посутньо заважала сама можливість суб'єктності пересічних українців, яких вони воліли бачити «біомасою», не більше. Найрізноманітнішими засобами здатність до будь-яких проявів суб'єктності нівелювалася та знищувалася, народ мав перетворитися на сукупність «ідеальних виконавців», як за тоталітаризму, тобто працювати там, де потрібно «господарям життя», голосувати за тих, за кого потрібно, споживати ті «культурні продукти», які були призначені, тощо. На щастя, неосвіченість «грошових мішків» заважала їм у реалізації їхніх прагнень, але прагнення ці були. Їхнім наслідком стало, крім усього іншого, різке падіння реальної суб'єктності «нової еліти» та держави Україна, оскільки реальна суб'єктність як держави, так й еліти є складним комплексом інтенцій усіх суспільних груп. Парадоксальним чином з іншого боку до цього підключилися ідейні противники «червоних директорів» й олігархату. Тут слід назвати переорієнтацію значного числа фахівців із марксизму-ленінізму на радикальний постмодерн. А в останньому сама суб'єктність, здатність бути суб'єктом, постає як складова «проекту Модерну», останній же неминуче породжує тоталітаризм із усіма його жахіттями та покручами, аж до соціалістичного реалізму, який, мовляв, є логічним завершенням зазначеного проекту. Ба більше: самому «проекту Модерну» приписується расизм, «адже універсалізація європейського гуманізму, попри видимі морально-етичні переваги, все-таки означає визнання точки зору і цінностей однієї цивілізації якщо не вищими (в якомусь

ієрархічному зрізі), то «передовими» (в перспективі історичній) за цінності інших народів» [21]. При цьому концепт особистості оголошується реліктом модерної доби так само, як і концепт нації-держави; проголошується тотальна множинність расового, гендерного, національного розмаїття суб'єктів як безлічі ідентичностей. Годі й казати, що на такому підґрунті не те що подолати наслідки колоніалізму та тоталітаризму неможливо, а й розвивати притомне буття зрілої європейської нації у всіх його проявах, суб'єктність як певних груп і спільнот, так і окремих індивідів. Один із найяскравіших доказів цього був отриманий під час війни на Балканах у 1990-х. «Підрозділ із 79 українських миротворців було атаковано боснійсько-сербським корпусом «Дрина» та мусульманськими підрозділами ОГ «Жепа». Результатом української операції, незважаючи на відсутність підтримки з боку ООН і НАТО та ігноруючи загрози і наказ Р. Младича відповідно до таємної директиви Р. Караджича на знищення миротворців і цивільного населення Жепи, став порятунком (без втрат серед українців) більш ніж дев'яти тисяч осіб цивільного населення Жепи та біженців, що втекли зі Сребрениці (де нідерландський батальйон у складі 650 осіб не зміг виконати завдання та допустив масове вбивство сербськими підрозділами більш ніж дев'яти тисяч мирних жителів)» [11]. Інакше кажучи, добре навчені й озброєні нідерландські вояки втекли від однієї тільки загрози, що по них стрілятимуть і їх можуть убити. Українці ж продемонстрували, що попри все певна частина нації має суб'єктність.

Узагалі українська суб'єктність початку 1990-х була фактом, що, зокрема,

засвідчив спостережливий Черняєв, який відзначив поєднання дій «згори» та «знизу» громадсько-політичних й індивідуально-особистісних чинників. Але після 1991 року російська «ліберальна» тусовка розпочала – з використанням усіх мас-медіа й теоретичних видань – розповідати, наче незалежність України була «подарована», наче вона «випадкова», наче її здобуття – не заслуга самих українців, наче самі українці не здатні на реформи, максимум їхніх можливостей – копіювати «прогресивні» дії росіян. Ці настанови були підхоплені певною частиною інтелектуалів і політиків у самій Україні, очевидно, через задавнену звичку взорувати на світ через призму бачення «білих сагибів» із «золотої голови Москви». Цей постколоніальний комплекс став однією з головних комбінованих причин заперечення української суб'єктності.

Але не тільки про це має йтися. До комбінованих причин зниження рівня української суб'єктності належить також не просто неготовність більшості дисидентів-шістдесятників до державних справ, а й їхня – майже у всіх – повага до російських лібералів советського часу. Іван Дзюба у 2019 році зазначав: «Шістдесятник [...] це той, хто свідомо ніс у собі насамперед етичний протест, який почасти переростав у протест політичний – але не завжди. Все ж шістдесятництво утверджувалося як етичний рух, як протест проти неправди, проти крутіїства, проти підміни понять і т. д.» [14]. І далі: «...протестні сили в московському літературному середовищі були значно виразнішими, ніж в Україні. Тоді досить багато людей співчувало Україні... [...] Ставилися з симпатією. Зараз, звичайно, все абсолютно протилежно – після того,

як Україна «не виправдала їхніх надій» і стала самостійною. Тепер в Росії хіба що горстка «співчуваючих» – і ті хіба на периферії» [14]. Далеко не одразу ці настрої, що істотно завищували моральні та політичні вартості російських діячів культури, перетворилися на об'єктивне бачення стану справ. Тим більше, що з росії певні групи імперських лібералів підживлювали (і підживлюють нині, тепер уже за допомогою наче-політемігрантів) настрої щодо орієнтації якомога більшого числа українців на «спільну долю» і «спільні культурні цінності» з росіянами (далеко не тільки «хорошими»).

Зовнішні причини десуб'єктивації (чи «мінімізації суб'єктності») України й українців у 1990-х полягали у потужному тиску із двох боків – росії та Заходу. Тиск цей набував найрізноманітніших форм. Одна з головних – примусове роззброєння України. Мовляв, на Україну лягає значна частина зобов'язань СРСР із роззброєння у Європі. При цьому росія свої літаки, танки, броньовані машини піхоти просто відвела за Урал, а Україні відводити було нікуди. Втім Захід не протестував, коли Україна передавала росії бомбардувальники та крилаті ракети за міфічні газові борги (лічильники на українську боці газогонів були відсутні). Тобто роззброєння України було озброєнням росії, при цьому російська ліберальна тусовка розповідала, наче «Україна тьрит газ». Та головним стало позбавлення України ядерної зброї в обмін на юридично нікчемний Будапештський меморандум, в англійському варіанті якого відсутній термін «гарантії» («guarantees») щодо недоторканності кордонів. Тобто реальна суб'єктність України у протистоянні з російським

імперіалізмом (який у 1990-х уже влаштував кілька агресивних воєн і відверто займався повзучою інкорпорацією Криму) була зведена до мінімуму.

У квітні 2023 р. экс-президент США Білл Клінтон публічно вибачився перед українцями за те, що залишив їхню державу без зброї стримування, недооцінивши росію з її прагненням до агресії [25]. Але інші американські експрезиденти, які доклали чималих зусиль до роззброєння Української держави, вибачатися, схоже, не збираються. Ба більше: провідні кандидати від республіканців на президентських виборах уже зараз розповідають, як вони «примусять» Україну віддати свої території росії та замиритися з нею. «Росія наділяє суб'єктністю тільки Америку. Це тренд також лівих кафедр західних університетів – наділяти суб'єктністю тільки наддержави. Тут уже лізуть, як шило з мішка, давні гегелівські забобони про «історичні» й «неісторичні» народи. Ці рефлексії – дуже глибоко прошиті. У цій оптиці може бути «видно» Росію чи Америку – і абсолютно не видно Україну», – стверджує Оксана Забужко [13]. Проте, як бачимо, ліві кафедри виховали в числі інших антилівих політиків, які керуються тими ж настановами. Тому видається надто оптимістичним такий висновок Забужко: «До 24 лютого 2022 року її [Україну] розглядали як передмістя великої росії або навіть “легальну околицю росії”» [20]. А нині?

Як бачимо, традиція ігнорувати та зневажати суб'єктність України, сприймати її як «передмістя великої росії», долю якого визначають і мають визначати наддержави, не зникла, а дещо послабшала. Західний медійний супровід практичних дій із десуб'єктивації

Україні зменшився найістотніше; якщо раніше про українські проблеми розповідали майже виключно московські кореспонденти західних медіа, які не розуміли Україну та не знали української мови, а спілкувалися з проросійською «п'ятою колоною», яку представляли в ролі «лібералів» і «правозахисників», то тепер ситуація змінилася. Проте цього замало. «Країну починають розуміти не тоді, коли вона потрапляє в новини. Щоб країну дійсно почули як суб'єкта власної історії, потрібно стати відомою за своєю культурою» [20].

Проте у «дев'яності» та «нульові» значна частина українських філософів, істориків, письменників, художників, літературознавців, а особливо акторів працювала на «отечественном», себто на російському, культурному полі, нерідко беручи участь у відвертій імперській пропаганді і творенні неототалітарного «міфу XXI століття».

Не дивно, що роки «демонтажу суб'єктності», як і нехтування наявності об'єктивної логіки історичних подій, не могли не датися знаки. В цьому сенсі не випадкова констатація Віктора Козловського після окупації росією Криму та частини Донбасу: «Все, що відбувається на наших східних теренах, виглядає як щось не реальне, не очікуване, ці трагічні події захопили нас зненацька» [17, с. 39]. От тільки питання: кого це «нас»? До того ж В. Козловський, як і ряд інших дослідників, вважає принципово неможливим з'ясування об'єктивної логіки розвитку і дій «великих» державно-політичних систем, у даному разі росії, і наукове передбачення можливих у майбутньому ситуацій, на основі або сценарного, або інших підходів, відтак, на його думку, «лише *post factum* ми здатні оцінити

певні інтелектуальні здобутки, якщо нас до цього підштовхне сама дійсність, її нові смислові контексти» [17, с. 51]. А це означає тотальну десуб'єктивацію самого філософського суб'єкта та науки як такої, і взагалі – людини як такої.

Але парадигма «кінця історії» не охоплювала всю інтелектуальну спільноту України та все суспільство. Хоча «трагічні події захопили зненацька» і в 2014, і у 2022 не тільки частину інтелектуалів, а і певні частини правлячих еліт. Але це вже інша тема. Головне, що Україна змогла довести світу (і самій собі) свою геополітичну суб'єктність. Адже, коли йдеться про геополітичну суб'єктність, одним із головних чинників виступає індивідуальна позиція громадян конкретної держави, якщо вони прагнуть бачити свою країну незалежною, самостійною, сильним дівцем на геополітичному просторі. Та не тільки це. Не менш важливим чинником, видається, є здатність цих громадян до самоорганізації та способи такої самоорганізації, в тому числі у кризових ситуаціях без опертя на державу та поза таким опертям, спроможність до самочинної дії, до відкидання модних інтелектуальних настанов на користь тих, здебільшого історично визначених, інваріантів національного буття, які визначали в минулому і здатні визначати нині засади суб'єктності.

Закономірно ще під час «гібридної війни», розпочатої росією у 2014 році, почало відбуватися переосмислення й уточнення певних позицій, зокрема щодо самої суб'єктності та її зв'язку з феноменом «сили». Знімаються «табу» та негативні конотації з понять «суб'єкт» і «суб'єктність». Як зазначив у дискусії Сергій Федуняк, «суб'єктність держави на міжнародній арені окреслюють дві

речі – це ресурси, якими володіє країна, і правильна стратегія їх використання. Це об'єднується в єдине поняття – "сила", тобто поєднуються ресурси плюс розум. Власне кажучи, від правильного їх поєднання визначається ієрархія країни в міжнародних відносинах» [3]. А вже після початку повномасштабного російського вторгнення уточнив свою позицію і Євген Бистрицький: «Багато хто вважає, що суб'єктність – це коли людина, колектив чи ціла країна генерують рішення та мають максимальний контроль за тим, як воно здійснюється. Втім, це далеко не повне визначення того, чим є така чудова суб'єктність. Мінімальна філософська грамотність підкаже нам, що головним в цьому понятті є інше вміння суб'єкта-людини. Це здатність синтезу, синтетична сила об'єднувати різні явища і проблеми у єдність виробленої свідомості, знання. І лише тоді, коли є таке охоплююче множину знання, люди стають здатними виробляти і здійснювати рішення. І ще, у додаток, отримують набагато ширшу можливість контролювати, як воно втілюється у життя» [9]. Звісно, це не охоплює все найважливіше в суб'єктності, проте задає певний напрям розмислу, відмову від обожнювання рівнозначності всіх культур, діалогу усіх з усіма, толерантності за будь-яку ціну тощо. Відтак об'єктивно зростає значення доробку українських науковців ХХ століття, які були добре обізнані з вітчизняною специфікою й осмислювали її з залученням, на їхній погляд, найефективніших концепцій світової соціогуманітаристики.

Інакше кажучи, цей доробок може стати вагомим підґрунтям для вирішення зазначеної проблематики в сенсі філософського осмислення суб'єктності

України та українства в історичному плані та окреслення перспектив подальшого існування нації та держави у світі ХХІ століття. Серед такого доробку і філософська концепція характерології української людини й етноментальних характеристик українців як суб'єктів націєтворчих процесів Олександра Кульчицького (Олександр Шумило фон Кульчицький, 08.02.1895–30.04.1980). Цей доробок цінний не в останню чергу тим, що йдеться не про т. зв. «університетські теорії», які створюються в затишку, на основі вивчення сотні книг та у процесі написання сто першої, досконало сконструйовані, мають логічний вигляд і корелюють не з реальністю, а з сукупністю обраних автором текстів. Ідеї та концептуальні розробки Кульчицького ґрунтуються не на самих по собі текстах його попередників, а передусім на життєвому досвіді автора та його осмисленні. Він здобув гімназичну освіту у Станіславові та почав учитися у Львівському університеті; навчання перервала Перша світова війна, українська революція та необхідність її захисту (Кульчицький був навіть делегатом Української Національної Ради ЗУНР). Після Першої світової війни студював філософію, психологію та романістику в Університеті Сорбонна (Париж), згодом повернувся до Львівського університету для продовження вивчення філософії і германістики, а в 1930 році захистив докторську дисертацію «Релігія у вченні Ренана», після чого стажувався у Краківському університеті. За рік після «золотого вересня» Кульчицькому вдається врятуватися від «червоного терору» та виїхати на Захід; він працював у Мюнхенському інституті психології та психотерапії, а з 1945 року його наукова, педагогічна,

культурно-освітня діяльність пов'язана з Українським Вільним Університетом у Західній Німеччині, де вчений посідав професорські, а згодом і керівні посади. Впродовж тривалого часу він був головою Західноєвропейського центру НТШ у місті Сарсель біля Парижа, який став найбільшим осередком української європейської науки. Дві світові війни, два тоталітаризми й авторитаризм, денацифікація та побудова демократії у Західній Німеччині, нарешті, українські визвольні змагання у воєнній та мирній формі (у період «нормалізації» у Другій Речі Посполитій) – усе це було осмислено й синтезовано в текстах професора Кульчицького. Він описав геопсихічні, історичні, соціопсихічні, глибинно-психічні, культуроморфологічні чинники формування української психіки, подав етнопсихологічні характеристики різних типів української людини. «Філософська антропологія дає підставу міркувати не тільки про людину, яка є, а й про людину, яка має бути... – про ідеал людини. Тому вона має значення для педагогіки як науки про виховання повновартісної, завершеної спільноти, – стверджував учений. – Але для того, щоб висновки філософської антропології могли мати практичне значення, її міркування не можуть обмежуватися роздумами над сферою загальнолюдського, що на ділі є тільки ідеальною абстракцією. Адже загальнолюдське існує насправді у конкретних постатях національних чи епохальних (пов'язаних з історичною долею) типів, формування яких зумовлене національними та епохальними («історично часовими») психічними структурами» [19, с. 146–147].

Як бачимо, акцент Кульчицький ставить на історичній конкретиці та

національній визначеності діяльності конкретних людей і їхніх спільнот, на іманентності історичних чинників у людській суб'єктності. Багато ідей дослідника наразі є актуальними, наприклад, щодо важливої ролі специфічної тілесності у формуванні та бутті особистості та в культурі, свідченням чого є інтерес до цього низки українських філософів. Але в межах нашої тематики слід насамперед відзначити наголос на розвитку української нації, її суб'єктних якостей, антропологічних типів та взірців культури у зв'язку не лише з фізичною, а й політичною географією. «Після нехтування впродовж певного часу терміном «геополітика» в останні роки науковці та засоби масової інформації почали приділяти йому більше уваги. Загалом це виглядає привабливо, пов'язуючи громадську думку із зовнішньою політикою та внутрішнім територіальним управлінням. [...] Але цей термін досить неправильно використовується в дискусіях, зосереджених лише на міжнародній безпеці, націоналізмі чи навіть міжнародних відносинах поза географічним чи просторовим підходом» [18, с. 712]. Кульчицький не завжди користувався терміном «геополітика» та похідними від нього, бо в повоєнні роки той викликав у багатьох асоціації зі спадщиною нацизму (схожим чином діялося і з музикою Вагнера), проте вів мову про багато питань геополітичної суб'єктності і згодом прямо писав про геополітику.

«Дійсність, що формує психіку української людини, – це не тільки конкретними даностями виповнений географічний простір, але й конкретними історичними подіями наповнений час. Цей історичний чинник формування української психіки, що його можна

назвати «спільністю історичної долі», і собі почасти визначений геополітичним положенням країни... [...] Геополітична «межовість» України на перехресті історичних шляхів виражалася психологічно впродовж віків життєвою ситуацією української людини як ситуацією, що її сучасна екзистенціальна філософія влучно назвала «межовою»: постійне, невіддільне від людського існування перебування людини на «межах можливостей існування», на межах «боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» (Ясперс)» [18, с. 713]. Зауважимо, що потрактування пограниччя лише як межі хліборобської і кочової цивілізацій (що трапляється у деяких дослідників) хоча і є справедливим, але вочевидь недостатнім. Адже Україна виступала як місце зіткнення (і взаємовпливу) західного і східного християнства (з усіма ересями та трансформаціями і першого, і другого), а на додачу – християнства, ісламу і юдаїзму. Україна (з XVII століття) стала ареною перетину традицій заснованої на чільній ролі міст європейської (до якої належали українські держави різних періодів – від Київської Русі до Гетьманщини) і сіл та помість євразійсько-російської цивілізацій. Цей ряд можна продовжувати аж до XX століття, коли в 30-ті роки Східна Україна виступала пограниччям російської «диктатури пролетаріату», а Західна – «європейської демократії» (недосконалої, але все ж) та «європейської автократії», та XXI століття, коли російська війна проти України, яка розпочалася 2014 року, перетворила нашу країну на не просто пограниччя, а на справжній frontier між принципово різними цивілізаціями – європейською та російською.

Історично склалося, що «межовість» України не була захищена природними чинниками, Україна з її багатствами постійно зазнавала нападів, зазіхань, загарбань, зазначав Кульчицький. А відтак у постійно критичних обставинах сформувався «дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкований ідеалові оборони, честі, волі й віри, героїчній формі життя. [...] Під впливом історичних чинників у козацтві центр ваги життя переносився з існування, з турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання оборони «віри» як «потоїбічної трансценденції» і земних «поцейбічних вольностей» української людини» [18, с. 713].

Кульчицький не випадково розводить дружинницький та лицарсько-козацький тип українця, які хоча й мають спільні риси, та все ж істотно відрізняються. Дружинники служили своєму князеві, вони мусили бути самовідданими виконавцями його і не прагнути до самочинності, натомість козацтво з самих своїх засновків було самочинним суб'єктом, чие буття ґрунтувалося на самоорганізації (навіть надвірні козаки, які мали вірно служити сюзерену, часто міняли сите життя на боротьбу за волю). Створені козацтвом державні форми мали республіканський характер і нерідко перетворювали Україну на геополітичну потугу ранньомодерного часу. Та Кульчицький не ідеалізує всі вияви козацтва. «Щоправда, не бракувало й козаків іншого типу – авантюрицько-здобичницького, що жили «миттю і насолодою ризику і добичі», але не вони творили традицію і ідеал козащини, що дала «образ і подібє всієї України» (Феденко). Сила цього козацького ідеалу сягає

аж до часів козака армії УНР і січового стрільця, тривко оформлюючи українську психіку. Те, що в свій час назву «козацька нація» вживали в розумінні «українська нація», є найкращим показником впливу козацької форми життя на українську психіку» [18, с. 713]. Традиція простяглася і в наш час. Не випадково Ігор Лосев у 2014 році писав про Україну як «державу Війська Запорозького», тобто як форму і спосіб самоорганізації «ударної» частини нації, завдяки чому вдалося зупинити «гібридний» наступ росіян і відбити чималі території [15]. Те саме проявилось і в 2022 році, коли вдалося зупинити росіян і відбити їх, попри ненайліпшу ефективність та оперативність багатьох владних органів. За Лосевим, «...нинішня Україна нагадує Державу Війська Запорозького XVII століття, коли наша країна складалася не з областей і районів, а з полків і сотень відповідно з полковниками і сотниками на чолі» [16]. І в XVII–XVIII століттях, і на початку XX століття, і в наш час геополітична суб'єктність України досягалася саме завдяки наявності цього козацького людського типу, козацького ідеалу, який Кульчицький пов'язував з таким способом життя, який він назвав «*vita heroica*» і тому «*maxima*» [18, с. 714]. Хоча при цьому у значній частині цього типу людності наявне було відкидання буденщини, нехить до повсякденної копійної праці, раціонального проектування свого життя. Проте у наш час ситуація в цьому плані змінилася.

Разом із тим українські межові обставини формували й інший масовий людський тип – *vita minima*, чия сутність полягала в тому, щоб у своєрідному «соціально-анабіотичному стані» перечекати й перетерпіти чергові негоди,

зберегти себе і своїх ближніх за будь-яку ціну, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проектах не йдучи далі побудови власне приватних ситуацій. «У кращому випадку це виявилось також в індивідуальній зосередженості, в обмеженості зовнішньої життєвої активності, що характеризується, за Юнгом, інтровертивністю» [19, с. 154]. Тут ідеться про відмову – раціонально чи підсвідомо зумовлену – від значної частини особистої суб'єктності, не кажучи вже про власну причетність, дотичність до суб'єктності геополітичної.

Зрозуміло, що реально культурно-антропологічні і психологічні настанови більшості українського загалу поєднували чинники, пов'язані з обома способами життя як певними граничними «ідеальними типами». Проте внаслідок загальновідомих історичних обставин останніх віків (постійні невдалі спроби утворення незалежної держави, винищення чи силова асиміляція суспільної еліти, утиски щодо української професійної культури, накидання містам на українських теренах колонізаційної ролі, відтак прірва між етнографічно-сільською та урбаністично-міською культурами, червоний, білий і коричневий терор у XX столітті і таке інше) домінацію в українській культурі назагал і в українському соціумі набув «негероїчний» соціально-психологічний тип людини, елементи «звитяги» котрого виявлялися лише у схильності до пісенної героїзації козацької архаїки та у здатності до створення позараціональних проектів «усесвітнього перевлаштування», призначених для домашнього вжитку.

А все ж таки така «драма десуб'єктивізації», за Кульчицьким, не була

пов'язана з генетичними передумовами людей чи пов'язувалася з ними якнайменше. «Історична дійсність впливала на українську людину не тільки шляхом селекційної дії, але й через історичну свідомість спільної історичної долі. Історична свідомість українського народу – між іншим, завдяки розповсюдженню козацької думи – ніколи не вгасала, і тому домінанта поразки й даремного, хоч інколи дуже близького до мети зусилля, що взагалі характеризує почини нашої історії, безперечно, могла іноді надавати нашій національній психіці деякого забарвлення фаталістичного песимізму...» [18, с. 714]. Проте водночас «тиск «межових ситуацій» на українську людину» позначався «постійним відчуттям небезпеки, уболінням за здоров'я, волю, особисте й родинне життя свого народу. Таким чином, тут частіше, аніж деінде, мусило доходити до «відштовхування», тобто облишення нижчого, спрямованого на особисте щастя, існування, як нездійсненого, і до зміни буття з нижчої форми «біотичного» існування на його вищу екзистенційну форму, де «віссю ставлення до життя» стає не воно саме, а ідея чи ідеал, що переступають межі життя» [19, с. 153]. При цьому «...не слід забувати того, що «воля» чи «державна» – це не тільки теоретичні поняття, але разом із тим у великій мірі «ідеї», зв'язані з окремими емоційними настановами, що тим самим мають чималий формуючий вплив на психіку» [18, с. 714]. Інакше кажучи, маємо динамічну, з урахуванням внутрішніх суперечностей, без раз і назавжди окреслених характерологічних визначеностей і суб'єктних здатностей, концепцію української людини та людності, оперту на історичний підмурівок, який

діє явним і неявним чином, передаючи новим поколінням українців – попри всі зовнішні та внутрішні негоди – можливість стати геополітичним суб'єктом.

Нарешті, О. Кульчицький не просто був свідомим того, що українська історія розгортається як складова історії всесвітньої, він шукав найліпші варіанти у новітньому розкладі сил для України. Він зазначав: «Цивілізація, послуговуючись визволеними агресивними силами (наприклад, атомною енергією) і втрапивши зв'язок із психічною та духовною культуротворчістю, може завадити не лише поступові, а й самому існуванню людства взагалі. Ця ситуація сповнена небезпек для людини й розвитку культури, дає нові спонуки для їх усебічного філософсько-антропологічного осмислення» [19, с. 140]. Осмислення це знову-таки виводило українців на доконечну необхідність бути дієвою силою у себе вдома та на світовій арені. У цьому сенсі висновки Кульчицького перегукуються з тим, що пишуть сучасні автори. Адже модернізація України повинна мати свою логіку і чітко визначені пріоритети. Натомість «...позбавлений чіткої логіки та прогнозованості, ситуативний рух у вузькому коридорі можливостей дає змогу вирішувати тактичні завдання виживання, однак залишає за рамками стратегію модернізації українського проекту, що є основою створення таких умов, які перетворять Україну на суб'єкт геополітики, спроможний самотужки відповідати на глобальні й регіональні виклики та забезпечувати свій державний суверенітет» [24, с. 12]. І хоча наразі Україна в очах більшості країн вже стала суб'єктом геополітики (хоча «в оптиці росії українців як самостійного політичного суб'єкта не існує» [13]), проте

до здатності самотужки відповідати на глобальні виклики та забезпечувати свій державний суверенітет ще доволі далеко. Відтак має йтися про масову україноцентричну особистість, яка доформує суб'єктну націю та стане гарантом її життєздатності.

Висновки. Сьогодні принципово змінюються етноментальні характеристики українців. І це передбачуваний процес: зміна настанови масової свідомості, ідентичностей і характерології народу на пряму залежить від його реальних практик життя. Зміна ментальності жертви, вічного упокороного, підлеглого відбувається на наших очах насамперед на полях битв за Україну у війні з російським агресором. Суб'єктність українців, у тому числі і геополітична, утверджується в реальних зусиллях нації і держави, спрямованих на самозбереження в умовах жорсткої цивілізаційної кризи, породженої режимом путінізму в РФ. Тому надзвичайно велике значення для подальшого буття українців як нації і держави має перемога над російським агресором. Але для розуміння всієї складності процесу суб'єктивації та значення для його протікання етноментальних особливостей народу важливо вивчати та вводити в актуальний науковий дискурс роботи, присвячені вказаним проблемам, у тому числі не в останню чергу і праці такого цікавого дослідника, яким був Олександр Кульчицький.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Вид. 2-ге, виправлене. Київ: Віхола, 2021. 354 с.
2. Богуцький П. Суб'єктність держави та суспільства у стратегічних комунікаціях сфери національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 19–23.
3. В Острозькій академії дискутували про суб'єктність України на міжнародній арені. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2017/11-04-02> (дата звернення: 28.08.2023).
4. Грабовська І. Ідейний конфлікт Пантелеймона Куліша з козакофілами у світли українського сьогодення. *Українознавство*. Вісник КНУТШ. 2019. № 21. С. 33–37.
5. Грабовська І. Українські еліти: конфлікт між «кочубеїзмом» і «мазепинством» (спроба філософсько-світоглядного аналізу). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2020. № 29 (1). С. 37–43.
6. Грабовська І. М. Суб'єктивація versus масовізація українського соціуму. *Studia Orientalne*. Польща. 2022. № 4. С. 71–82.
7. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізації та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.
8. Грабовський Сергій. Українська діаспора під історико-теоретичним ракурсом. *Українознавчий альманах*. 2021. № 28. С. 45–51.
9. Бистрицький Євген. Про суб'єктність, «список Спартц» та прийняття державних рішень. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bystrytsky/62ca8224ae70b/> (дата звернення: 28.08.2023).
10. Ємельянова Ю. Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі. *Соціологічні студії*. 2020. № 1 (20). С. 58–64.
11. Жепа. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BF%D0%B0> (дата звернення: 28.08.2023).
12. Забужко Оксана. Чернетка з історії незакінченої війни. URL: <https://www.znak.com.pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy...> (дата звернення: 28.08.2023).
13. Забужко Оксана. Я розповідаю історію того, як Захід прогледів російський фашизм. URL: <https://theukrainians.org/oksana-zabuzhko/> (дата звернення: 28.08.2023).

14. Іван Дзюба, публіцист: Російські шістдесятники не виходили за межі імперського дискурсу. URL: <https://rozмова.wordpress.com/2019/03/07/ivan-dzuba-2/> (дата звернення: 28.08.2023).
15. Ігор Лосєв. І знову Держава Війська Запорозького? URL: <https://tyzhden.ua/i-znovu-derzhava-vijska-zaporozkohe/> (дата звернення: 28.08.2023).
16. Ігор Лосєв. Усе навпаки... URL: <https://ukrnationalism.com/publications/4864-use-navpaky.html>
17. Козловський Віктор. Чи рухає ресентимент історію? *Філософська думка*. 2015. № 4. С. 38–51.
18. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. Т. 2. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. С. 708–718.
19. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів: Б. в., 1995. 164 с.
20. Оксана Забужко про голос і суб'єктність України. URL: <https://nakipelo.ua/okšana-zabuzhko-pro-spryinyattyu-ukrainyza-kordonom> (дата звернення: 28.08.2023).
21. Святослав Вишинський. Проект Модерну та його значущість для сучасного філософсько-антропологічного знання. URL: <https://politosophia.org/page/proekt-modernuta-yoho-znachushchist-dlia-suchasnoho-filosofsko-antropologichnoho-znannia.html> (дата звернення: 28.08.2023).
22. Черняєв Анатолій. 1991 год. Дневник помічника президента СССР. URL: https://royallib.com/book/chernyaev_anatoliy/1991_god___dnevnik_pomoshchnika_prezidenta_sss.html (дата звернення: 28.08.2023).
23. Чупрій Л. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність*: зб. наук. пр. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2020. Вип. 2 (25). С. 29–40.
24. Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Вид. 2-ге, перероб. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2020. 392 с.
25. Bill Clinton admits regret for having Ukraine give up nuclear weapons. URL: <https://nypost.com/2023/04/05/bill-clinton-regrets-having-ukraine-give-up-nuclear-weapons/> (дата звернення: 28.08.2023).
26. De Leon Petta Gomes da Costa. Delimiting Geopolitics: a formal approach to define the geopolitical subject. URL: https://www.researchgate.net/publication/332174307_Delimiting_Geopolitics_A_formal_approach_to_define_the_Geopolitical_Subject (дата звернення: 28.08.2023).
27. Janan Ganesh. The Ukraine war is not about democracy versus autocracy. URL: <https://www.ft.com/content/182adfa1-daae-449a-bdd9-8fe4265c20ed> (дата звернення: 28.08.2023).
28. Jason Dittmer. Subjectivity and the sensing of geopolitics. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2043820620965829> (дата звернення: 28.08.2023).
29. Jozef Zelinka. Subjects and Subjectivities of the (New) Geopolitics of Knowledge. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-94415-5_15 (дата звернення: 28.08.2023).
30. Tomas Laurenzo. Geopolitical Subjectivity. URL: <https://isea-archives.siggraph.org/presentation/geopolitical-subjectivity/> (дата звернення: 28.08.2023).

REFERENCES

1. AHEIEVA, V. (2023). *Behind the Scenes of the Empire. Essays on Ukrainian-Russian Cultural Relations*: 2nd ed., correct. Kyiv: Vikhola, 360 p. [in Ukr.]
2. BOHUTSKYI, P. (2020). Subjectivity of the State and Society in Strategic Communications in the Field of National Security. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* (Legal Scientific Electronic Journal), № 2, pp. 19–23. [in Ukr.]
3. *The Ostroh Academy Discussed the Subjectivity of Ukraine in the International Arena*. [online] Available at: <https://www.oa.edu.ua/ua/>

info/news/2017/11-04-02 [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

4. HRABOVSKA, I. (2019). The Ideological Conflict of Panteleimon Kulish with the Cossacks in the Light of the Ukrainian Present. *Visnyk KNUTSh. Seriiia "Ukrainoznavstvo"* (Bulletin of T. Shevchenko National University of Kyiv. Ukrainian Studies Series), Vol. 21, pp. 33–37. [in Ukr.]

5. HRABOVSKA, I. (2020). Ukrainian Elites: Conflict Between "Kochubeism" and "Mazepinism" (an Attempt to Conduct Philosophical and Worldview Analysis). *Doslidzhennya z istoriii i filosofii nauky i tekhniki* (Research on the History and Philosophy of Science and Technology), № 29(1), pp. 37–43. [in Ukr.]

6. HRABOVSKA, I. (2022). Subjectivization Versus Massification of Ukrainian Society. *Studia Orientalne*. Polshcha. № 4, pp. 71–82. [in Ukr.]

7. HRABOVSKA, I., HRABOVSKYI, S. (2023). Waves of Globalization, Decolonization and Geopolitical Subjectivity. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 1, pp. 212–225. [in Ukr.]

8. HRABOVSKYI, S. (2021). Ukrainian Diaspora from a Historical and Theoretical Perspective. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), № 28, pp. 45–51. [in Ukr.]

9. BYSTRYTSKYI, Ye. *About Subjectivity, the "Spartz List" and State Decision-Making*. [online] Available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bystrytsky/62ca8224ae70b/> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

10. IEMELIANOVA, Yu. (2020). The Problematic of the Subject in the Modern Ukrainian Social Process. *Sotsiologichni studii* (Sociological Studies), № 1(20), pp. 58–64. [in Ukr.]

11. Žepa. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BF%D0%B0> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

12. ZABUZHKO, O. *Draft of the History of the Unfinished War*. [online] Available at: <https://www.znak.com.pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

13. Oksana Zabuzhko: *I Tell the Story How the West Overlooked Russian Fascism*. [online] Available at: <https://theukrainians.org/oksana-zabuzhko/> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

14. Ivan Dziuba, a Publicist: *The Russian Sixtiers did not Go Beyond the Imperial Discourse*. [online] Available at: <https://rozmova.wordpress.com/2019/03/07/ivan-dzuba-2/> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

15. LOSIEV, I. *And Again, the State of the Zaporizhzhia Army?* [online] Available at: <https://tyzhden.ua/i-znovu-derzhava-vijska-zaporozkoho/> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

16. LOSIEV, I. *On the Contrary...* [online] Available at: <https://ukrnationalism.com/publications/4864-use-navpaky.html> [in Ukr.]

17. KOZLOVSKYI, V. (2015). Does Resentment Drive the History? *Filosofska dumka* (Philosophical Thought), № 4, pp. 38–51. [in Ukr.]

18. KULCHYTSKYI, O. (1995). Features of the Characterology of the Ukrainian People. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna. Perevydannia v Ukraini*. (Encyclopedia of Ukrainian Studies. The General Part. Reprint in Ukraine), Vol. 2. Kyiv: M. S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeology and Source Studies of NAS of Ukraine. pp. 708–718. [in Ukr.]

19. KULCHYTSKYI, O. (1995). *Basics of Philosophy and Philosophical Sciences*. Munich; Lviv: B.v. 164 p. [in Ukr.]

20. Oksana Zabuzhko *on the Voice and Subjectivity of Ukraine*. [online] Available at: <https://nakipelo.ua/oksana-zabuzhko-pro-spryinyattya-ukrainy-za-kordonom> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

21. VYSHYNSKYI, S. *The Modern Project and its Significance for Modern Philosophical and Anthropological Knowledge*. [online] Available at: <https://politosophia.org/page/proekt-modernu-ta-yoho-znachushchist-dlia-suchasnoho-filosofsko-antropologichnoho-znannia.html> [Accessed 28 August 2023]. [in Ukr.]

22. CHERNIAEV, A. 1991. *Diary of an Assistant to the President of the USSR*. [online] Available at: <https://royallib.com/book/>

chernyaev_anatoliy/1991_god___dnevnik_po-moshchnika_prezidenta_ssr.html [Accessed 28 August 2023]. [in Rus.]

23. CHUPRII, L. (2020). Peculiarities of Formation of Geopolitical Subjectivity of Ukraine in the Conditions of Globalization. *Geopolityka Ukrayiny: istoriia i suchasnist: zb. nauk. pr.* (Geopolitics of Ukraine: History and Modernity. A Collection of Scientific Works). Uzhgorod: SHEI "UzhNU". Vol. 2 (25), pp. 29–40. [in Ukr.]

24. YAKUBOVA, L. (2020). *The Eurasian Rift. Ukraine in the Age of Hybrid Challenges*. 2nd. ed., rev. Kyiv: "Klio" Publishing House, 392 p. [in Ukr.]

25. *Bill Clinton Admits Regret for Having Ukraine Give up Nuclear Weapons*. [online] Available at: <https://nypost.com/2023/04/05/bill-clinton-regrets-having-ukraine-give-up-nuclear-weapons/> [Accessed 28 August 2023]. [in Eng.]

26. DE LEON PETTA GOMES DA COSTA. *Delimiting Geopolitics: a Formal Approach to Define the Geopolitical Subject*. [online] Available

at: https://www.researchgate.net/publication/332174307_Delimiting_Geopolitics_A_formal_approach_to_define_the_Geopolitical_Subject [Accessed 28 August 2023]. [in Eng.]

27. GANESH, J. *The Ukraine War is not About Democracy Versus Autocracy*. [online] Available at: <https://www.ft.com/content/182adfa1-daae-449a-bdd9-8fe4265c20ed> [Accessed 28 August 2023]. [in Eng.]

28. DITTMER, J. *Subjectivity and the Sensing of Geopolitics*. [online] Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2043820620965829> [Accessed 28 August 2023]. [in Eng.]

29. ZELINKA, J. *Subjects and Subjectivities of the (New) Geopolitics of Knowledge*. [online] Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-94415-5_15 [Accessed 28 August 2023]. [in Eng.]

30. LAURENZO, T. *Geopolitical Subjectivity*. [online] Available at: <https://isea-archives.siggraph.org/presentation/geopolitical-subjectivity/> [Accessed 28 August 2023]. [in Eng.]